

О. І. Крошка, виклад.,

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
кафедра диференціальної і експериментальної психології

ФЕНОМЕН СУБ'ЄКТНОСТІ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядається сутність феномена суб'єктності, що є психологічним потенціалом особистості. Розглядаються основні теоретико-методологічні аспекти вивчення феномена суб'єктності. Автор вважає, що саме система поглядів С. Л. Рубінштейна, що заклад методологічні основи розробки проблеми суб'єкта і суб'єктності у вітчизняній психології, є основним джерелом для сучасних досліджень проблеми суб'єктності.

Ключові слова: суб'єкт, суб'єктність, емоційно-оцінне ставлення до себе, довільна усвідомлена активність, психологічний потенціал особистості.

Постановка проблеми. Проблема “суб'єкта”, “суб'єктності”, “суб'єктивності” протягом ряду років знаходила відображення у психологічних дослідженнях видатних вчених, представлених працями А. Н. Леонтьєва, О. В. Запорожець, С. Л. Рубінштейна, Б. Г. Ананьєва, А. В. Брушлінського, А. В. Петровського, В. І. Слободчикова, К. А. Абульханової-Славської та інших [1;2;4;8;9;10;11;12].

Суб'єкт — найбільш широке поняття людини, узагальнено розкриває єдність, цілісність всіх її якостей. Поняття “особистість” за змістом та обсягом є більш вузьким визначенням людського індивіда. Категорія суб'єкта являє собою результат цілісного бачення людини в єдності її природного, соціального та духовного потенціалів. У сучасних психологічних дослідженнях терміни “суб'єкт” і “суб'єктність” стали з'являтися все частіше. Суб'єкт є особливою категорією, яка описує людину як джерело пізнання і перетворення дійсності. Ця категорія відображає активне ставлення людини до навколишнього світу і до самої себе. Суб'єкт у філософсько-психологічній літературі визначається як носій предметно-практичної діяльності і пізнання, джерело активності. Суб'єктні можливості та здібності людини все більше враховуються та використовуються як підстави щодо побудови логіки наукового дослідження, при інтерпретації емпіричних даних, при плануванні корекційної роботи тощо. Відповідно до цього різні методологічні підходи все більше отримують глибоке психологічне наповнення.

Аналіз сучасної наукової літератури. Практичному вивченню проблеми розвитку і розширення суб'єктності людини в освітньому просторі має передувати теоретичне осмислення категорії “суб'єкт” і ряду похідних від неї категорій (Л. М. Аболін, К. А. Абульханова, А. Г. Асмолов, А. В. Брушлінський, А. Н. Леонтьєв, В. І. Слободчиков та ін.) [1;2;6]. Без ретельного аналізу змісту цього поняття, без його використання неможливо ні одне

психологічне дослідження, побудова у відповідності з фундаментальними положеннями сучасної психології розвитку (В. П. Зінченко, Є. П. Моргунов). На цей час наукова розробка категорії суб'єкта у вітчизняній і зарубіжній філософії, психології пов'язана з іменами К. А. Абульханової, Д. М. Ананьєва, С. Л. Рубінштейна, Д. М. Узнадзе, А. В. Брушлінського, В. І. Слободчікова, Е. В. Ільєнкова, В. Е. Мільмана та ін. Найбільш розгорнута філософсько-психологічна концепція суб'єкта, яка була сформована ще в 20-х рр. минулого сторіччя, представлена С. Л. Рубінштейном у рукопису "Людина і світ", опублікованому лише через тридцять років після смерті автора.

Незважаючи на те, що початок розвитку психології суб'єкта відноситься до 20–30-х років ХХ століття, активна розробка вітчизняною психологічною наукою проблем суб'єкта і суб'єктності стала можливою лише в останні два десятиліття. Новий імпульс розвитку психології суб'єкта пов'язаний з інформацією, що з'явилася в нашій країні із свободою наукової творчості. У сучасних психологічних дослідженнях терміни "суб'єкт" і "суб'єктність" стали з'являтися все частіше. Суб'єкт є особливою категорією, яка описує людину як джерело пізнання і перетворення дійсності. Ця категорія відображає активне ставлення людини до навколишнього світу і до самої себе.

Суб'єктність, на думку А. В. Брушлінського [2] та В. А. Петровського [10], — багатоаспектне явище, вона забезпечується системою всієї психіки та реалізується у різних формах. Для нас ця теза є однією з провідних, оскільки ми вважаємо, що емоційно-оцінне ставлення до себе є одним з проявів можливостей суб'єктності. Крім того, для розуміння глибинних механізмів походження, становлення та внутрішнього устрою емоційно-оцінного ставлення особистості до себе принципово важливим для нас є підхід Л. К. Велитченка [3] до суб'єктності індивіда, який, на думку автора, базується на інтенціональності переживань, уявленні про належне як суб'єктивно можливе.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми: в даний час у сучасній психології (Є. І. Головаха, 1988; А. Є. Левенець, 1997; Л. В. Сохань, 1987 та ін.) наголошується підвищення інтересу до проблематики суб'єктної активності людини у зв'язку з різними підходами, які описують це поняття. Одні дослідники (І. Л. Пономаренко, 1999; Л. В. Суслова, 1999) розглядають ступінь засвоєння соціальних норм; інші (А. В. Брушлінський, 1991; В. А. Петровський, 1999) — міру активності людини відносно власного життя в цілому і окремих його аспектів; низка авторів (А. В. Петровський, 1998; В. І. Слободчиков, 1999) вводять нові поняття, такі як суб'єктивна реальність, надситуативна активність суб'єкта; у інших основний акцент робиться на методологічному підході, центр якого утворює ідея суб'єктності людини і самодетермінація її буття в світі (Б. Ф. Ломов, 1984; В. А. Петровський, 1998). Але, незважаючи на наведену різноаспектність досліджень у цьому напрямку, чіткої, методично забезпеченої структури емоційно-оцінного ставлення особистості до себе як одного з проявів суб'єктної активності індивіда нами не виявлено.

Формування мети статті. Для розв'язання проблеми феномена суб'єктності як психологічного потенціалу особистості доцільно визначити зміст категорії суб'єктності та аналіз досліджень даного феномена.

Виклад основного матеріалу. Аналіз внеску окремих дослідників у розробку проблеми суб'єктності відповідно до завдань нашого дослідження варто почати з системи поглядів С. Л. Рубінштейна, що заклав методологічні основи розробки проблеми суб'єкта і суб'єктності у вітчизняній психології. Принциповим для розуміння суб'єктності є концепція С. Л. Рубінштейна про два основних способи існування людини у світі і відповідно цим способам її ставлення до життя.

У першому випадку життя не виходить за межі безпосередніх зв'язків, до яких включено людину. При цьому одна людина вся знаходиться всередині життя і здатна ставитися не до життя в цілому, а лише до його окремих явищ. Відсутність ставлення до життя як цілого С. Л. Рубінштейн пояснював нездатністю "вимикатися" з життя і виходити за його межі для рефлексії. Таке ставлення до життя існує, але не усвідомлюється людиною як існуюче.

Другий спосіб існування виникає тільки з рефлексією, що припиняє, перериває безперервний процес життя і дозволяє людині зайняти позицію поза нього, думкою вийти за його межі. З появи рефлексії починається філософське осмислення життя, виникає проблема відповідальності людини "за все скоєне і все втрачене", а кожен вчинок людини стає філософським судженням про життя, пов'язаним із загальним ставленням до нього [12]. Розрив безпосередніх зв'язків життя і їх подальше відновлення на новій свідомій основі визначає специфіку другого способу існування людини, коли саме життя є об'єктивною підставою для рефлексії, що дозволяє людині вийти за його межі.

Через призму концепції С. Л. Рубінштейна про два способи існування людини у світі стає можливим аналіз конкретних теоретичних і емпіричних досліджень вітчизняних психологів.

Категорія суб'єкта розкриває якість активності людини, виявляє її місце і роль у світі, здатність до діяльності, самодіяльності, самовизначення та розвитку. Суб'єктність, що характеризується певним ступенем вираженості суб'єктних властивостей особистості, задає якісно новий рівень буття людини і має на увазі здатність до самостійної життєтворчості, здатність виробляти взаємообумовлені зміни у світі і в самій собі. Як здатність людини до самодетермінації різних сфер свого буття суб'єктність виступає характеристикою особистості, що конструє її.

У наукових психологічних конструкціях завжди задається певний еталон дослідження особистості, її ставлення до світу людей, предметів, історично сформованих способів взаємодії з природою, тобто присвоєння суб'єктом соціальної людської суті. В такій площині психологічні властивості суб'єкта мають своїми джерелами більш часні феномени, які не тільки субординаційно пов'язані з вищими рівнями становлення особистості, але й самі виступають їхніми генетичними коренями. Звідси онтогенез виступає як самодостатня форма визрівання загальнопсихологіч-

них функцій та подальшого перетворення їх у властивості особистості, при цьому різним етапам онтогенетичного розвитку властиві відмінності у самопізнанні, самооцінюванні, емоційно-оцінному ставленні до себе та подальшій самореалізації, творчій активності, особистісній емоційній та соціальній зрілості.

На наш погляд, саме такий генетичний підхід, сформульований С. Д. Максименком [8], в проблемному контексті розвитку емоційно-оцінного ставлення особистості до себе повно та адекватно забезпечує пошук нових резервів особистісного зростання й можливостей оптимізації зовнішніх, виховних впливів з урахуванням періодів підвищеної сензитивності молодой людини до суспільної активності. Услід за Л. С. Виготським (1960), ми вважаємо, що зовнішнє тільки тоді буде мати суттєвий вплив на особистість, коли воно переламає через призму її індивідуальності. Ось чому ми припускаємо доцільність підходу до розуміння специфіки емоційно-оцінного ставлення як до одного із проявів індивідуальності особистості, яка зростає.

Одним з найбільш загальних та суттєвих проявів суб'єктності особистості є її *довільна усвідомлена активність*, яка забезпечує досягнення поставлених цілей. Поняття "суб'єкт" відбиває, в першу чергу, активне, діяльнісне тло людини, реалізація якого створює умови щодо здійснення відносин з оточуючою реальністю.

На наш погляд, не випадково при змістовному аналізі суб'єктних характеристик особистості (особливо в контексті будь-якої конкретної психологічної проблеми) йдеться про людину як суб'єкт діяльності, соціальної поведінки, спілкування, вчинку, саморозвитку тощо, тобто про суб'єкт певної усвідомленої цілеспрямованої активності, яка має для неї певний зміст і відносно якої людина виступає в ролі активної сторони.

Саме тому в контексті досліджуваної нами проблематики одне з центральних місць займає проблема закономірностей усвідомленої регуляції людиною власної довільної активності. Роль саморегуляції в процесі формування ставлення до себе та основної життєво-ціннісної спрямованості підкреслювалася низкою авторів, зокрема, була відображена в дослідженнях О. А. Конопкіна, Н. В. Круглової, В. І. Моросанової та ін. Саме цілеспрямована довільна активність, на думку О. А. Конопкіна, яка реалізує все різноманіття дієвих відносин з реальним світом речей, людей, середовищних умов та ін., і є основним ядром суб'єктного буття особистості [5]. Від ступеня досконалості процесів саморегуляції залежить успішність та продуктивність будь-якої активності суб'єкта. Більше того, на думку автора, всі індивідуальні особливості та прояви визначаються сформованістю, динамічними та змістовними характеристиками тих процесів саморегуляції, які здійснюються суб'єктом активності.

Для вирішення всіх завдань та закономірностей феномена суб'єктності найбільш ємним та продуктивним виступає **системно-функціональний підхід**, який дозволяє виділити основні функціональні структурні компоненти, які реалізують повноцінний процес саморегуляції суб'єкта. До них належать: 1) ціль діяльності, прийнята суб'єктом (виконує загальну

системостворюючу функцію); 2) суб'єктивна модель значущих умов (відображає комплекс зовнішніх та внутрішніх умов, врахування яких сам суб'єкт вважає необхідним); 3) програма виконавчих дій (в цьому разі суб'єкт здійснює регуляторну функцію побудови та створення конкретної програми дій); 4) система суб'єктивних критеріїв досягнення цілі (виконує функцію конкретизації та уточнення вихідної форми та змісту цілі); 5) контроль та оцінка реальних результатів (це регуляторний компонент, який виконує функцію оцінки поточних та кінцевих результатів); 6) рішення про корекцію системи саморегулювання (основна функція відображена у назві) [5]. Саме суб'єктність створює індивіду умови щодо самостійного планування та реалізації життєвих планів та стратегій. До її основних проявів належать діяльність, спілкування, самосвідомість, тобто “бути особливістю” завжди означає “бути суб'єктом діяльності, спілкування, самосвідомості”. На думку Б. Ф. Ломова, аналіз будь-якої ситуації завжди необхідно проводити шляхом співвідношення з власними особливостями та з особливостями іншої людини, яка також присутня в цій ситуації [7], тобто аналіз соціальної ситуації розвитку повинен включати аналіз або урахування процесу діалектичної взаємодії суб'єкта і середовища.

Концептуальне дослідження суб'єктності в межах системно-функціонального підходу дозволяє відслідкувати особливості представленості та продовження суб'єкта в інших людях та в самому собі. На думку В. А. Петровського, саме віртуальна, “відображена” та повернена суб'єктність реалізує тенденцію особистості до більш глибокого оціночного ставлення до себе та інших в усіх різноманітних динамічних зв'язках [10].

Принципово новим у підході до вивчення різних форм суб'єктності є, на наш погляд, **генетичний підхід** С. Д. Максименка, основою якого виступає реалізація провідних принципів, а саме: аналізу за одиницями, історизму (єдності генетичної та експериментальної ліній), системності (цілісного розгляду психологічних утворень), проектування [8]. Процес становлення суб'єктності, на думку С. Д. Максименка, опосередковується і культурним (зовнішнім) контекстом, і особистісним (внутрішнім). Вважаємо за необхідне підкреслити, що ідеї С. Д. Максименка, втілені в даний теоретико-методологічний концепт, є продовженням та сучасним розвиненням ідей Г. С. Костюка, який вважав, що невід'ємною частиною суб'єкта виступає його саморух, самоактивність, саморозгортання, тобто дуже близько підійшов до глибинного розуміння феномена суб'єктності, але лише генетичний підхід дозволив виокремити всі рушійні сили цього психологічного явища [8].

Сучасна українська психологічна школа певною мірою структурувала простір психічного життя людини, й інстанція “суб'єкт” займає в ньому не останнє місце. Зокрема, в межах генетичного підходу виникають значущі для психології питання, а саме, чи існує суб'єктне розмежування на “я” та “моє” з ранніх етапів онтогенезу, чи його виникнення припадає на більш пізні етапи, пов'язані з розвитком самосвідомості, та ін. Тобто, на думку В. А. Татенко, тільки генетичний підхід дозволяє розв'язати найважливі-

шу методологічну проблему внутрішньої детермінації розвитку на досвідомій його фазі і на рівні несвідомого взагалі, а також про інстанцію, яка цей розвиток регулює [11]. Крім того, на думку автора, обраний методологічний підхід дозволяє науці ставити нові теоретикор-емпіричні питання, зокрема, про те, “чи всі людські істоти народжуються з однаковим потенціалом суб’єктності, чи можна цей потенціал нарощувати, примножувати, чи відбувається розвиток суб’єктності в онтогенезі і якщо так, яка логіка цього розвитку” тощо [11]. В. А. Татенко стверджує, що основною суперечністю, яка провокує процес саморозвитку суб’єкта психічної активності як інстанції, що сама відповідає перед собою за самореалізацію, є позиція суб’єкта, котрий протистоїть своєму існуванню як об’єкту. На початковому етапі онтогенезу поєднання суб’єктності відбувається, в першу чергу, на підґрунті і в процесі подолання суперечності між буттям і небуттям. В. А. Татенко розглядає генезис суб’єктності як рух по спіралі, основними витками якої він виділяє експерієнтальну інтуїцію суб’єктного ядра, здійснення до розвитку суб’єктного механізму самоаперцепції зі специфічною функцією пам’яті (накопичення, збереження, відтворення досвіду) [11]. На наш погляд, досить дискусійним є акцентуований автором щільний зв’язок саме пам’яті з суб’єктними механізмами та подальшим дозріванням психічної активності в онтогенезі, але такий підхід підкреслює нові унікальні можливості та простори в дослідженні феномена суб’єктності саме через використання генетичного підходу.

В цьому ж напрямку є цікавою авторська ідея Е. Л. Носенко щодо концептуалізації феноменів суб’єктності та емоційного інтелекту в контексті єдності зовнішнього та внутрішнього щодо детермінації психічного [9]. Ця наукова ідея реалізується автором на засадах генетичного та системного підходів і відображає міру розумності ставлення людини до світу, до інших та до себе як суб’єкта життєдіяльності, а особлива роль емоційного інтелекту пов’язується зі спроможністю суб’єкта адекватно розпізнавати джерела власних емоцій та емоцій інших людей, здійснювати на цьому підґрунті самоконтроль, підтримувати адекватні стосунки з оточуючими, мотивувати власну діяльність, оцінювати себе, виявляти наполегливість у цілеполянні та реалізації поставлених цілей. В межах нашого теоретико-емпіричного дослідження емоційно-оціночного ставлення особистості до себе поняття про емоційний інтелект є корисним та системоутворюючим, оскільки дозволяє опанувати такими феноменами, як самоконтроль, самомотивування, самооцінювання тощо.

Висновки та перспективи досліджень

Таким чином, ми бачимо, що різноманіття наукових підходів до вивчення феномена суб’єктності не тільки не створює перепон щодо диференціації та спеціалізації теоретичних та дослідницьких завдань і напрямів у психології, але й одночасно виступає фактором реалізації методологічних, концептуально-теоретичних, предметно-змістовних та інших внутрішньо-психологічних зв’язків, надає додаткові можливості щодо поглиблення уявлень про перспективи та можливості особистості у суб’єкт-суб’єктних та суб’єкт-об’єктних системах.

Системно-функціональний та генетичний підходи, як провідні методологічні підґрунтя дослідження суб'єктності, дозволяють аналізувати забезпеченість процесу становлення та розвитку суб'єкта необхідними психічними засобами, співвідносить його з іншими агентами активності в індивідуальному та онтогенетичному розвитку.

Література

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни /К. А. Абульханова-Славская. — М.: Мысль, 1991. — 299 с. — (Першотвір).
2. Брушлинский А. В. Проблема субъектности в психологической науке / А. В. Брушлинский // Психологический журнал. — 1991. — №6. — С. 311.
3. Велитченко Л. К. Структура субъектности / Л. К. Велитченко // Наука і освіта. — 2004. — №6-7. — С. 38-39.
4. Велитченко Л. К. Суб'єкт і його атрибутивні категорії / Л. К. Велитченко // Наука і освіта. — 2008. — №4-5. — С. 69-73.
5. Конопкин О. А. Психическая саморегуляция произвольной активности человека (структурно-функциональный аспект) / О. А. Конопкин // Вопросы психологии. — 1995. — №1. — С. 5-12.
6. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. — М.: Политиздат, 1975. — 304 с. — (Першотвір).
7. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. — М.: Педагогика, 1984. — 364 с. — (Першотвір).
8. Максименко С. Д. Развитие психики в онтогенезе: [В 2 т.] / С. Д. Максименко. — К.: Форум, 2002. Т. 1: Теоретико-методологичні проблеми генетичної психології. — 320 с. — (Першотвір).
9. Носенко Е. Л., Коврига Н. В. Эмоционный интеллект: концептуализация феномена, основные функции / Днепропетровский национальный ун-т. — К.: Вища школа, 2003. — 126 с.
10. Петровский В. А. Личность: феномен субъектности / В. А. Петровский. — Ростов н/Д: Изд-во Ростовского ун-та, 1993. — 345 с. — (Першотвір).
11. Татенко В. А. Про "эгологичный генезис" у Е. Гуссерля та проблему суб'єктних перетворень психіки в онтогенезі // Психологія і суспільство. — 2004. — № 4. — С. 13-37.
12. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание / С. Л. Рубинштейн. — М.: Наука, 1957. — 367с. — (Першотвір).

О. И. Крошка, преподаватель

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра дифференциальной и экспериментальной психологии

ФЕНОМЕН СУБЪЕКТНОСТИ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ЛИЧНОСТИ

Резюме

В статье рассматривается сущность феномена субъектности, что является психологическим потенциалом личности. Рассматриваются основные теоретико-методологические аспекты изучения феномена субъектности. Автор считает, что именно система взглядов С. Л. Рубинштейна, заложившего методологические основы разработки проблемы субъекта и субъектности в отечественной психологии, является основным источником для современных исследований проблемы субъектности.

Ключевые слова: субъект, субъектность, эмоционально-оценочное отношение к себе, произвольная осознанная активность, психологический потенциал личности.

O. I. Kroshka, tutor

Odessa I. I. Mechnikov National University,
differential and experimental psychology department

PHENOMENON SUBJECTIVITY AS A PSYCHOLOGICAL POTENTIAL OF THE INDIVIDUAL

Summary

The article deals with the essence of the phenomenon of subjectivity, which is the psychological potential of the individual. We consider the main theoretical and methodological aspects of studying the phenomenon of subjectivity. The author believes that the system of views, S.L. Rubinstein, who laid the methodological foundations of the development problems of the subject and subjectivity in the national psychology, is the main source for modern studies on subjectivity.

Key words: subject, subjectivity, emotionally evaluative attitude toward himself, an arbitrary conscious activity, and psychological potential of the individual.